1918 en het voortdurende geweld

Inleiding

La perpétuation de la violence après 1918. Présentation

Maarten Van Alstein

Édition électronique

URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/7772>

DOI : 10.4000/temoigner.7772

ISSN : 2506-6390

Traduction(s) :

La perpétuation de la violence après 1918 - URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/7782> [fr]

Éditeur :

Éditions du Centre d'études et de documentation Mémoire d'Auschwitz, Éditions Kimé

Édition imprimée

Date de publication : 1 octobre 2018

Pagination : 38-45

ISBN : 978-2-930953-076

ISSN : 2031-4183

Référence électronique

Maarten Van Alstein, «1918 en het voortdurende geweld», *Témoigner. Entre histoire et mémoire* [Online], 127 | 2018, Online op 10 février 2022, geraadpleegd op 14 février 2022. URL: <http://journals.openedition.org/temoigner/7772> ; DOI: <https://doi.org/10.4000/temoigner.7772>

1918 EN HET VOORTDURENDE GEWELD

Honderd jaar geleden, in november 1918, eindigde de Eerste Wereldoorlog. Na vier jaar bloedige oorlog keerde de vrede weer in Europa. Althans, zo leek het vanuit het gezichtspunt van de overwinnaars, en zo zal het ook lijken vanuit het gezichtspunt van een vredesgezinde eeuwherdenking honderd jaar later. De historische werkelijkheid was weerbarstiger. Op z'n minst tot 1923 bleef het geweld voortduren in de vorm van revoluties en contrarevoluties, burgeroorlogen en oorlogen. En ook de geesten bleven in de ban van het geweld, zowel te linker- als te rechterzijde.

In het themanummer '1918 en het voortdurende geweld' reconstrueert *Getuigen* hoe Europa na 1918 in de greep bleef van het geweld en hoe de oorlog zijn stempel drukte op een geweldcultuur die zou exploderen in het totale geweld van de Tweede Wereldoorlog.

INLEIDING

Waar zijn we? Wat is dat? Waarheen heeft de droom ons geworpen? Schemer, regen en vuil, de rosse weerschijn van een uitslaande brand tegen de troebele hemel, die onophoudelijk brult van zware donder, de klamme lucht vervult, verscheurd door snerpnd zingen, woedend gehuil van de voortrazende hellehond, dat zijn baan beëindigt in splinters, steekvlammen, gekraak en wolkzuilen, van gekreun en gekerm en gekrijs, van klaroengeschetter, tot berstens toe, en tromgeroffel, steeds sneller en sneller opzweepend... [...] Het is het laagland, het is de oorlog. [...]

Ze moeten er doorheen, de drieduizend koortsige jongens, ze moeten als hulptroepen met hun bajonetten de bestorming van de loopgraven voor en achter de heuvelrij, van de brandende dorpen tot een beslissing brengen [...] Daar hebben we onze kennis, daar hebben we Hans Castorp! Hij gloeit en is doorweekt, als alle anderen. Hij rent met modderzware voeten, het steekgeweer in zijn afhangende vuist. [...] In het gewoel, de regen, de schemer, verliezen we hem uit het oog. [...] Je zult nu leven of achterblijven! Je vooruitzichten zijn slecht; het kwalijk dansfestijn waarin je bent meegesleurd, duurt nog menig zondig jaartje, en we durven er niet veel om te verwekken, dat je er het levend van afbrengt. (Thomas Mann, *De Toverberg*, 927-932)

Zo verdwijnt Hans Castorp, de jonge held uit Thomas Manns *De Toverberg*, uit het blikveld van zowel auteur als lezer. Hij was één van de vele jonge mannen die de oorlog van 14-18 in stormden, vervuld van grootse dromen over het staalbad dat zou zuiveren van de decadentie van het moderne leven. Of Hans Castorp terugkeerde van het front en de massaslachting overleefde komen we niet te weten; zijn lot blijft gehuld in de donkere nevels en kruitdampen van de loopgraven.

Tegen de achtergrond van de eeuwherdenking van de Eerste Wereldoorlog is het interessant de slotscene van *De Toverberg* in herinnering te brengen. Voor herdenkers vandaag, die ertoe nei-

gen de Eerste Wereldoorlog te gedenken in het teken van de zinloosheid en absurditeit van een oorlog die een vreedzaam-stabiel Europa plotseling in de afgrond stortte, is de scene geladen met complexe betekenissen. 'We herinneren ons de slachtoffers,' schrijft Timothy Snyder in *Black Earth* (2015, xiv) over de Holocaust, 'maar we zijn geneigd herdenking te verwarren met begrip.' Als we deze stelling toepassen op de eeuwherdenking van de Eerste Wereldoorlog, liggen in de finale scene van *De Toverberg* enkele interessante inzichten besloten.

Herdenking en historisch begrip

Ten eerste valt de gang van zoveel jonge mannen naar de fronten van 14-18 alleen maar te begrijpen als we voor ogen houden uit welke wereld ze stamden. Vrij vaak wordt in heden-daagse herdenkingsprojecten en tentoonstellingen gerefereerd aan een Europa zoals dat door Stefan Zweig geschetst werd in de beginpagina's van zijn memoires *De wereld van gisteren* (1943). Zweig beschreef het vooroorlogse Europa als een gouden tijdperk van zekerheid en stabiliteit. In zijn bijdrage aan dit themanummer merkt Olivier Boehme op dat zulk beeld te nostalgisch is. Het vooroorlogse Europa zoals Thomas Mann dat zo meesterlijk in scene zette in *De Toverberg* is historisch gezien accurater. Mann beschrijft een Europa op het toppunt van haar kunnen, maar tegelijkertijd vervuld van explosieve tegenstellingen: hoogstaande cultuur en onrustwekkend onbehagen, verveling en diepgaande spanningen, ongeziene mogelijkheden en gevoelens van verval en decadentie, een zucht naar vrede en een verlangen naar zuivering door oorlog. Een wereld waarin niet alleen de hoge beginselen van vooruitgang en verlichting plechtstatig verkondigd werden, maar waarin ook een duister tijdperk van vuur en bloed aangekondigd werd, zoals Ludo Abicht uiteen-

zet in zijn essay over Leo Naphta, de enigmatische geweldprofeet die Hans Castorp probeert wegwijs te maken in de kronkelwegen van het gewelddadige denken dat Europa na 1918 in zijn greep zou nemen. Denk bijvoorbeeld aan de ominieuze woorden van Naphta: 'Niet bevrijding en ontvouwing van het ik zijn het geheim en het gebod van onze tijd. Wat deze tijd nodig heeft, waarnaar hij snakt, wat hij voor zichzelf zal creëren is – de terreur.' (Mann 2009, 515)

Een tweede betekenis die uit de slotscene van *De Toverberg* gedistilleerd kan worden, is hoe moeilijk het geworden is voor ons – vreedzame burgers die het na vele decennia zonder oorlog steeds moeilijker zijn gaan vinden ons te verplaatsen in denkkaders waarin de begrippen 'geweld' en 'zinvol' een verband aangaan (Sloterdijk 2007, 7-21)¹ – om te begrijpen hoe tal van intellectuelen en soldaten de oorlog van 14-18 beleefd hebben. Het beeld van de mist en nevels waarin Hans Castorp verdwijnt is in dat opzicht veelzeggend: ze hangen nog steeds over onze herdenkingen van de oorlog van 14-18, en dreigen ons zicht op de historische werkelijkheid te belemmeren. We proberen de complexe veelheid aan frontervaringen te vatten in dik aangezette en veralgemenende narratieven. In landen als Groot-Brittannië zijn herdenkingen bijvoorbeeld erg patriottisch gekleurd, waarbij de gesneuvelden geëerd worden als helden gevallen voor vrijheid en het heilige vaderland. Maar ook in andere herdenkingsnarratieven wordt de oorlog regelmatig met bijzonder brede penseeltrekken in beeld gebracht. Ook in Vlaanderen, waar de herdenking van 14-18 traditioneel een sterk pacifistische lading heeft, is dat het geval. Niet alleen toespraken van politici, maar ook tal van artistieke herdenkingsprojecten stellen de oorlog voor als een

(1) Sloterdijk zelf gebruikt de termen 'geweld' en 'geluk'.

INLEIDING

zinloze en absurde slachting, waarbij alle betrokkenen geportretteerd worden als slachtoffers van het gruwelijke geweld. Dit pacifistische verhaal was de afgelopen jaren terug te vinden in meer dan één commemoratief kunstproject, van toneelstukken als *Front Polyphony* van Luc Perceval tot de *Hymn to Liberty* die op vraag van de Vlaamse overheid gecomponeerd en uitgevoerd werd door Dirk Brossé, Jef Neve en Sioen. Deze klemtoon op *slachtofferschap* mag niet verbazen. Het slachtoffer staat centraal in onze hedendaagse culturele verbeelding en ons historisch bewustzijn. Enzo Traverso vat dat scherpzinnig samen wanneer hij schrijft dat in vroegere periodes soldaten herdacht werden als helden, terwijl vandaag een figuur op het voortoneel van onze herdenkingen is getreden die voorheen doorgaans discreet en stilzwijgend bleef: het slachtoffer. Het perspectief van het slachtoffer is onze blik op het verleden gaan domineren. Onze geschiedenis is een verhaal geworden van het ondergaan van geweld – van slavernij, de oorlog van 14-18, de Goelag en de Holocaust (Traverso 2015a, 57; 2015b, 3).

Voor de goede orde: dit beeld is geheel gerechtvaardigd. Slachtoffers zijn sleutelpersonen om het ongeziene bloedvergieten van de twintigste eeuw te begrijpen. En het deplorabele beeld van de horror van het massale geweld is niet alleen legitiem – het is noodzakelijk. De banaliteit van de industriële dood, het apocalyptische landschap van de loopgraven en het niemandsland, het demonische zicht en de geur van rottende lijken ('Alles is zwart en bloed', schreef een Italiaanse soldaat naar huis; Traverso 2010, 78): we moeten erover blijven lezen, praten, kunst maken. Maar dat gebeurt best met de nodige historische omzichtigheid. De geschiedenis is weerbarstig en koppig in haar

veelstemmigheid. Herdenkingsnarratieven die de oorlog in overdreven algemene termen schetsen, dreigen ons historisch begrip van de oorlog te verschrallen. Dat is niet alleen het geval in patriottisch-martiale herdenkingen. Indien pacifistische herdenkingsverhalen onvoldoende oog hebben voor historische complexiteit, dreigen ze ook aan dit euvel te lijden. Als we de oorlog eenzijdig portretteren als zinloos en absurd, ontsnapt de genuanceerde veelheid aan oorlogservaringen van diegenen die de oorlog daadwerkelijk mee-maakten aan onze blik. We begrijpen niet hoe ze het oorlogsgeweld beleefden, met welke overtuigingen ze in de oorlog vochten, of hoe ze in staat waren het geweld van de oorlog te *plegen* (en het dus niet alleen te ondergaan).

Een vraag die de slotscene van *De Toverberg* ten slotte oproept, vormt de aanzet tot dit dossier in *Getuigen*: mocht Hans Castorp terugkeren van de hel van de loopgraven, wat zou het einde van de oorlog in 1918 dan voor hem betekenen? Naar welke wereld zou hij terugkeren? Deze vragen zetten aan tot reflectie over de manier waarop we honderd jaar na datum de wapenstilstand van november 1918 herdenken. Als we eenzijdig focussen op het weerkeren van de *vrede* na vier lange en bittere oorlogsjaren, en de wapenstilstand misschien zelfs gaan interpreteren als de aanzet tot verzoening en eenmaking in Europa, dreigen we opnieuw een hypotheek te leggen op ons historisch begrip. De terugkeer van de vrede is duidelijk zinvol vanuit het perspectief van de westelijke geallieerden: Groot-Brittannië, Frankrijk en België. Maar het is een *overwinnaarsperspectief*. Want voor andere landen en volkeren in Europa eindigde het geweld niet in 1918. Voor velen ging het, in de vorm van revolutie en burgeroorlog, nog enkele jaren door, zeker tot in

1923, en eigenlijk (wanneer we onze lezing van de Europese broedertwisten in de twintigste eeuw oprekken) tot in 1945. Dit *voortdurende geweld na 1918* is het onderwerp van dit dossier. Om de precieze insteek ervan te kaderen, is het nuttig eerst kort de vele verschijningsvormen van het geweld post-1918 in kaart te brengen.

Het voortdurende geweld na 1918

In zijn boek *The Vanquished* (2016, 9-11) maakt Robert Gerwarth een onderscheid tussen drie vormen van geweld die Europa in de jaren na de wapenstilstand bleven teisteren. *Ten eerste* werden in de onmiddellijke 'na-oorlogse' periode een reeks interstatelijke conflicten tussen reguliere nationale legers met de wapens uitgevochten, zoals de Sovjet-Poolse oorlog, de brutale strijd tussen Griekenland en Turkije, en de Roemeense invasie van Hongarije. Deze interstatelijke conflicten ontbrandden grotendeels in de geografische zone waar de oude rijken versplinterd werden door de impact van de Grote Oorlog: de imperia van de Habsburgers, de Romanovs, de Hohen-

zollerns en de Ottomanen. Daarvochten nieuwe en vaak overspannen-agressieve natiestaten tegen elkaar in koortsachtige pogingen hun grondgebied met geweld uit te breiden.

Ten tweede ontvlamden in de jaren tussen 1917 en 1923 een aantal bloedige burgeroorlogen. Die in Rusland en Finland zijn bekende voorbeelden, maar ook Hongarije, Ierland en delen van Duitsland werden erdoor geplaagd. In het oude rijk van de Romanovs was de scheidslijn tussen reguliere interstatelijke conflicten en burgeroorlogen overigens niet altijd even helder te trekken. Van het Balticum, waar ook Duitse *Freikorps* vochten, tot de grensgebieden met Polen en de Kaukasus ontbrandden conflicten die Roden, Witten en nieuwe natie-staten deden wegzinken in een verwoestende geweldscyclus van massieve omvang.

De burgeroorlogen die in deze jaren het Europese vasteland teisterden, kwamen niet zelden voort uit een *derde* vorm van politiek geweld: sociale en nationale revoluties. In vele staten die in 1918 tot het verliezende kamp behoorden, braken in de nasleep van de oorlog heftige opstanden en revoluties uit. In Rusland met de bolsjewieken, in Hongarije met Bela Kun en in Duitsland met de Spartakisten waren dat sociale revoluties die probeerden de machtsbalans op zijn kop te zetten, en het land en de welvaart te herverdelen. In andere landen ging het om 'nationale' revoluties, waarbij nationalistische bewegingen of opnieuw opgerichte staten, geïnspireerd door ideeën van nationale zelfbeschikking, zichzelf op de kaart trachtten te vechten. Als gevolg van deze turbulenties kristalliseerden zich in de loop van de jaren twintig twee radicaal-gewelddadige ideologieën uit die de volgende decennia een bloedige stempel zouden drukken op de loop

van de geschiedenis: het bolsjewisme in Rusland en het fascisme in Italië en Duitsland. De hoop van de westelijke geallieerden dat de Grote Oorlog niet alleen de oorlog zou zijn die een einde zou maken aan alle oorlogen, maar ook de wereld veilig zou maken voor de liberale democratie, bleek minder dan vijf jaar na het einde van de strijd niet meer dan een pijnlijke illusie te zijn. De Eerste Wereldoorlog baande de weg voor nieuw en nog driester geweld: voor totale vernietigingsoorlog en genocide. Het doet Enzo Traverso in *Fire and Blood* besluiten dat we de gewelddadige eerste helft van de twintigste-eeuwse Europese geschiedenis best niet als een reeks van op zichzelf staande oorlogen en conflicten beschouwen, maar wel als één omvattende Europese burgeroorlog – een tweede Dertigjarige Oorlog.

Een ideeënhistorische en politiek-culturele bijdrage

Volgens Robert Gerwarth kunnen we de gewelddadige paden die Europa (Rusland en het voormalige Ottomaanse Rijk inbegrepen) in de

jaren twintig, dertig en veertig van de twintigste eeuw insloeg alleen maar begrijpen als we in oenschouw nemen hoe de Eerste Wereldoorlog eindigde voor de overwonnen staten: in nederlaag, imperiale ineenstorting en revolutionaire oproer. Deze stelling, die de basis vormt voor recent historisch onderzoek naar het voortdurende geweld na 1918, is het vertrekpunt van dit themanummer. Daarbij is de insteek niet zozeer te kijken naar het daadwerkelijke geweld dat Europa teisterde tussen 1917 en 1923. Dit themanummer kiest veeleer voor een ideeënhistorische en politiek-culturele benadering. De focus ligt op de impact van de Eerste Wereldoorlog op de ontwikkeling van een Europese *cultuur van geweld*. Zowel te linker- als te rechterzijde, zowel bij communisten als bij nationalist en fascist en, radicaliseerde de oorlog het ideologische denken. Ideeën over een radicale omwenteling, het stichten van nieuwe ordes en de totale vernietiging van politieke vijanden begonnen aan een koortsige opgang – om op verschillende tijdstippen en plaatsen in Europa op de meest bloedige manier in praktijk gebracht te worden. Het geweld-denken was lang niet meer louter instrumenteel; het kreeg ten gronde een existentiële lading.

De eerste bijdrage aan dit themanummer wordt geleverd door Ludo Abicht. Hij brengt een essay over een van de meest enigmatische romanfiguren uit de twintigste eeuw: de reeds genoemde Leo Naptha, geesteskind van Thomas Mann en één van de mannen die Hans Castorp introduceert in het labyrint van de Europese *fin de siècle*-cultuur. Hoewel een romanfiguur en geen historisch personage, is een schets van Naptha bij uitstek geschikt om tot een beter begrip van die cultuur te komen. De geest van Naptha, de vurige joods-jezuïtische

pleitbezorger van de terreur, bezwangerde de ijle atmosfeer van Europa in de *belle époque* met gewelddadige ideeën, die tot hun bloedige wasdom zouden komen in het totalitaire geweld van de jaren dertig en veertig. Met zijn visionaire blik wist Thomas Mann in 1924 de destructieve kracht van die explosieve Europese geweldcultuur in al zijn dieptes te doorgronden.

In een volgende bijdrage onderzoekt Maarten Van Alstein de impact van de frontervaring op de ontwikkeling van een fascistische geweldcultuur in het interbellum. Hij brengt in kaart hoe, in de context van het overwonnen en door interne verscheurdheid geplaagde Duitsland, de oorlogservaringen van zowel intellectuelen als van gewone soldaten fungeerden als een katalysator voor een cultuur waarin opvattingen over voortdurende strijd, de vernietiging van de politieke en existentiële vijanden, nationale wedergeboorte en een nieuwe moraliteit een explosieve mix vormden die zou uitmonden in het vuur en bloed van de Tweede Wereldoorlog.

Een tweede eigenheid van dit themanummer is dat we niet alleen aandacht besteden aan ontwikkelingen in Duitsland – de eerste in rang onder de overwonnenen – maar ook kijken naar de situatie in West-Europa, dat na de oorlog een tweetal decennia van vrede kende. In het bijzonder kijken we naar de Vlaamse context, waar zowel in kringen van communisten als nationalist en de geweld-idee opgang maakte. Eigen aan de Vlaamse context is dat *beide* milieus, die op zich getekend werden door een grote verscheidenheid aan opvattingen, geïnspireerd werden door flamingante ideeën. In zijn bijdrage schetst Olivier Boehme de contouren van het geweld-denken in conservatief en radicaal rechtse kringen in Vlaanderen. Dieter Vandenbroucke gaat op

zijn beurt na hoe de idee van geweld, in de vorm van radicale omwenteling, na de oorlog ingang vond bij activistische en Vlaamsgezinde kringen aan de linkerzijde. Zowel Boehme als Vandenbroucke, die de afgelopen jaren – onder meer – hun sporen verdienden als respectievelijk de historicus van de revolutie van rechts in Vlaanderen (Boehme 2011) en de biograaf van flamingant Victor Brunclair (Vandenbroucke 2014), schetsen de ontwikkelingen in Vlaanderen in een internationaal perspectief. In het ene geval is dat de intellectuele traditie van figuren als Oswald Spengler, Arthur Moeller van den Bruck en Ernst Jünger, in het andere geval de beweging *Clarté*, die inspiratie vond bij Henri Barbusse. ■

Maarten Van Alstein
(Vlaams Vredesinstituut)

BIBLIOGRAFIE

- Olivier Boehme, *Revolutie van rechts en intellectuelen tijdens het interbellum. Ideeënhistorische bijdragen* [1999], Leuven: Den Haag, 2011.
- Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War Failed to End*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 2016.
- Thomas Mann, *De Toverberg*, Amsterdam: De Arbeiderspers, vertaald uit het Duits door Hans Driessen, 2009.
- Peter Sloterdijk, *Woede en tijd. Een politiek-psychologisch essay*, vertaald uit het Duits door Hans Driessen, Amsterdam: Sun, 2007.
- Timothy Snyder, *Black Earth. The Holocaust as History and Warning*, New York: Vintage, 2015.
- Enzo Traverso, *De oorsprong van het Nazigeweld. Een Europese genealogie*, vertaald uit het Italiaans door Rob Pijpers, Laren: Verbum, 2010.
- ---, 'Ballingen van het verleden', vertaald uit het Italiaans door Jan Tazelaar, *Nexus* 69, 2015a, 51-64.
- ---, *Fire and Blood. The European Civil War 1914-1945*, vertaald uit het Italiaans door David Fernbach, Londen: Verso, 2015b.
- Dieter Vandenbroucke, *Dansen op een vulkaan. Victor J. Brunclair: schrijver in een bewogen tijd*, Antwerpen: De Bezige Bij, 2014.